

PASISAVINIMAS IR NUOSAVYBĖ; JŲ TURINIO IR FORMOS KLAUSIMU

J. CICINSKAS

I

Pasisavinimo sąvoka ekonominėje literatūroje naudojama nuosavybės reiškiniui paaiškinti. Tradicinis nuosavybės apibūdinimas skelbia: nuosavybė — tai istorinė materialinių gėrybių pasisavinimo forma.

Ryšium su tuo J. Kronrodas teisingai pastebėjo, kad aiškinant nuosavybę pasisavinimu, nepažengiama į priekį, nes tokiu atveju viena kategorija pakeičiama kita, kurią savo ruožtu vėl reikia aiškinti [15, p. 279].

Pasisavinimas jo bendrąja prasme — tai fiziologinis aktas, kuris pasireiškia tuo, kad gyvasis organizmas pasisavina gamtos medžiagas savo gyvybinei veiklai palaikyti. Taigi pasisavinimas yra gyvojo organizmo ir jo natūraliosios aplinkos ryšio forma. Bet kurio gyvūno — pradedant pirmuonimis ir baigiant žmonėmis — organizmas naudoja gamtos medžiagas. Tai, kas bendra visų gyvųjų organizmų santykiui su jų natūraliąja aplinka, ir išreiškia pasisavinimo sąvoka.

Pasisavinimas visuomenėje reiškia, kad gamtos medžiagas pasisavina žmonės, t. y. medžiagų apykaita vyksta tarp žmonių ir jų aplinkos, kad patenkintų žmonių poreikius. Tačiau pasisavinimas, kaip gyvųjų organizmų ir gamtos santykis, visuomenėje įgauna visai kitokį pobūdį, nes čia jis tampa visuomeniniu procesu ir pasireiškia ne tiesioginiu gamtos medžiagų suvartojimu, o kaip gamyba.

K. Marksas rašė: „Bet kokia gamyba yra individo atliekamas gamtos daiktų pasisavinimas tam tikros visuomeninės formos ribose ir jos pagalba“ [2, p. 713].

Pasisavinimo sąvoką K. Marksas čia vartoja jos plačiąja prasme, suponuodamas pasisavinimą kaip procesą, kurio atžvilgiu gamyba yra viena jo pasireiškimo formų; gamyba yra visuomeninė pasisavinimo forma.

Iš to matyti, kad minėta prasme pasisavinimo sąvoka negali būti naudojama kaip ekonominė kategorija. Žmonių veiklą, pasisavinant gamtos medžiagas žmonių poreikiams patenkinti, išreiškia *gamybos* kategorija.

Antra vertus, pasisavinimo sąvoka naudojama ir kaip mokslinė kategorija, skirta tam tikro konkretaus visuomeninio proceso apibūdinimui. Tokia ji yra teisėje. Čia pasisavinimas suprantamas kaip „procesas, kuriu įgyjama savo arba svetimo darbo nuosavybė“ [9, p. 15]. Kitaip tariant, pasisavinimas teisėje — tai nuosavybės teisės santykių susidarymąs gamyboje sukurtų ir gamtos duotų daiktų atžvilgiu. Šio pasisavinimo proceso formą ir nusako teisinė nuosavybės kategorija (nuosavybės teisė).

Teisinis pasisavinimo kategorijos turinys nebūtų mūsų tyrimo objektu, jeigu ši kategorija būtų naudojama vien kaip teisinė, tačiau ji plačiai

vartojama ir ekonominėje literatūroje, kaip... ekonominė kategorija. Todėl tikslinga išanalizuoti teisinio pasisavinimo procesą ir nustatyti, koks yra teisinių pasisavinimo santykių ir gamybinių santykių tarpusavio ryšys.

Visuomeninės reprodukcijos proceso atžvilgiu teisinio gamybos produktų *pasisavinimo santykių ekonominį turinį sudaro gamybos produktų paskirstymas*, juos pagaminus. Šis paskirstymas neišvengiamai yra prievartinio pobūdžio, kadangi antagonistinėje klasinėje visuomenėje paskirstoma ne visos visuomenės, o vienos, valdančiosios klasės interesais, pagal viešpataujancios klasės valią išreiškiančias teisės normas ir įstatymus. Teisinėmis priemonėmis užtikrinant kiekvieno paskirstymo santykių dalyvio teises į gautąją dalį, paskirstymas pasireiškia kaip skirstomų gamybos produktų pasisavinimas.

Teisinėje literatūroje požiūris į nuosavybę, kaip į ekonominių paskirstymo santykių išraišką, yra bene visuotinai priimtas. Dar 1951 m. įžymus tarybinis juristas A. Venediktovas rašė: „< .> nuosavybės santykių sistema kiekvienoje tam tikroje visuomenėje pasireiškia kaip susidariusi joje *gamybos priemonių* (taip pat produktų) *paskirstymo sistema*, įtvirtinta viešpataujancios klasės valia (įstatymu) ir saugoma valstybės prievartos jėga“ [12, p. 96]. J. Tolstojus pažymi: „Paskirstyme pasisavinimas pasireiškia kaip savo arba svetimo darbo produktų pavertimas nuosavybe <...>“ [19, p. 152]. V. Maslovas nurodo: „Nuosavybė atspindi <...> turto paskirstymo tarp jos (visuomenės — J. Č.) narių arba atskirų kolektyvų padėtį“ [17, p. 9].

Kai nėra teisės, vartojama be teisės vartoti. Atvirkščiai, kai egzistuoja teisė, vartoti be teisės naudotis daiktu draudžiama. Šiuo atveju gamybos produktas prieš suvartojimą turi būti teisiskai pasisavinintas, nes vartoti klasinėje visuomenėje galima tik tai, į ką subjektas turi nuosavybės teisę. Teisių į daiktą įgijimas tampa imanentine gamybos klasinėje visuomenėje forma; negalima įsivaizduoti visuomeninės reprodukcijos, jei gamybos produktų asmeninis ir gamybinis vartojimas būtų vykdomas be teisės tuos produktus naudoti, t. y. be jų teisinio pasisavinimo, be nuosavybės teisės. Tokia reprodukcija klasinėje visuomenėje negalima.

Vadinasi, gatavų gamybos produktų pasisavinimas yra teisinė forma, kurią klasinėje visuomenėje įgauna gamybos produktų paskirstymas¹.

Beklasėje visuomenėje, nežinančioje tuo pačiu ir teisinių santykių, nebūs ir nuosavybės teisės. Pavyzdžiui, daikto asmeniniam suvartojimui bus reikalingas tik pats daiktas, o teisė naudoti tą daiktą bus nereikalinga. Tuo pačiu išnyks ir pasisavinimas, kaip teisės naudoti (nuosavybės teisės) įgijimo procesas. Daiktų naudojimo santykiai tarp žmonių (aps. ekonominiais naudojimo santykiais, kurie nebebus pridengti teisiniais pasisavinimo santykiais. Tokiomis sąlygomis posakis „šis daiktas — mano“ reikš ne tai, kad asmuo turi nuosavybės teisę į tą daiktą ir tą jo teisę visu griežtumu gina įstatymas, valstybė, o tai, kad asmuo naudojasi tuo daiktu ir, tuo pačiu, kas nors kitas to daikto naudoti jau nebegali.

¹ Todėl neteisus, mūsų nuomone, J. Zukovskis, rašydamas: „Visuomeninė gamyba sukuria objektivyvų materialinių gėrybių ir, pirmiausia, gamybos priemonių pasisavinimo būtinumą <...>“ [11, p. 4]. Būtinumą pasisavinti gamybos priemones ir kitus gamybos produktus sukuria ne pati visuomeninė gamyba, o joje susidariusi istorinė klasinių santykių sistema, kuri gamybiniams santykiams suteikia teisinių santykių formą. Pati gamyba, kaip atskira reprodukcijos fazė, sukelia būtinumą paskirstyti, o ne pasisavinti gamybos produktus. Teisinius pasisavinimo santykius į ekonominius santykius įpina ir neseniai išleisto politinės ekonomijos vadovėlio autoriat: „<...> kad galima būtų suvartoti kokį nors produktą, žmonės prieš tai turi jį pasisavinti. Be pasisavinimo nėra vartojimo“.—rašoma vadovėlyje [18, p. 8]. Tuo tarpu būtina vartojimo sąlyga yra ne produktų pasisavinimas, o jų paskirstymas vartotojams.

Nustačius, kad gamybos produktų pasisavinimo santykiai yra teisinė gamybos produktų paskirstymo santykių forma, kyla kitas klausimas — kodėl būtent paskirstymas tampa teisinių pasisavinimo santykių ekonominiu turiniu?

Teigdami visuomeninę gamybą esant gamtos medžiagų pasisavinimu, mes nusakome gamybą kaip žmonių ryšį su gamta žmonių ir gamtos vienybės sąlygomis — tai yra apibūdiname ją pačiu bendriausiu ir abstrakčiausiu apibrėžimu. Tuo tarpu, kaip pažymėjo K. Marksas, „paaiškinimo reikalauja <...> ne gyvų ir veiklių žmonių *vienybė* su gamtinėmis, neorganinėmis jų medžiagų apykaitos su gamta sąlygomis ir iš čia kylantis jų vykdomas gamtos pasisavinimas, o *atitrūkimas* tarp tų neorganinių žmonių egzistavimo sąlygų ir paties šito veikliojo egzistavimo, atitrūkimas, pirmą kartą pilnai išsivystęs tik samdomojo darbo ir kapitalo santykio forma“ [3, p. 478].

Sis atitrūkimas — antagonistinės klasinės visuomenės susidarymo ir jos išsivystymo rezultatas. Savo ruožtu, pats klasių atsiradimas tiesiogiai sietinas su pakitimais gamybos produktų paskirstyme santykiuose. „<...> kartu su paskirstymo skirtumais iškyla ir *klasiniai skirtumai*“ — nurodė F. Engelsas [6, p. 126].

Pirminė klasiųjų skirtumų susidarymo priežastis slypi už paskirstymo santykių ribų. Si priežastis — visuomeninės gamybos išsivystymo lygis, kurį patį iš esmės apsprendžia gamybinių jėgų išsivystymo lygis. „Rankinis malūnas duoda jums visuomenę su siuzerenu priešakyje, garo malūnas — visuomenę su pramoniniu kapitalistu“ — pastebėjo K. Marksas [4, p. 133]. Tačiau klasinis visuomenės narių diferencijavimasis visuomeninėje gamyboje konkrečiai realizuojasi būtent gamybos produktų paskirstyme, kur jis materializuojasi tam tikra visuomeninio produkto dalimi.

Pasisavinamų gamtos medžiagų kiekį, t. y. gamybos apimtį, objektyviai sąlygoja ir apriboja esamas gamybinių jėgų išsivystymo lygis. Tuo tarpu gatavų gamybos produktų paskirstymas priklauso nuo jėgų santykio tarp klasių. Panaudodama savo pačios nustatytas teises normas, valdančioji klasė pasiskiria pridėdamąjį produktą sau, jį pasisavina (t. y. paskelbia jį savo nuosavybe, paverčia jį savo monopolinių teisių objektu).

Vadinasi, antagonistinėje klasinėje visuomenėje gamtos medžiagų pasisavinimo procesas (gamyba) įgyja specifinę teisinę išraišką: gamintojai, sukūrę materialines gėrybes (t. y. iš esmės pasisavinę gamtos medžiagas gamybos būdu), iš tikrųjų gauna tik jų dalį (t. y. iš tikrųjų pasisavina savo poreikiams patenkinti tik dalį jau pasisavinto iš gamtos produkto), kita dalis atitenka išnaudotojų klasei. Kiekvienos klasės atstovas gamtos produktą pasisavina ne baigus jį gaminti, o jį paskirstant. Teisės normų dėka individas gali visai nedalyvauti visuomeninėje gamyboje, t. y. nieko nesisavinti iš gamtos, ir kartu patenkinti savo poreikius gamybos produktais, gautais paskirstymo metu.

K. Marksas rašė, kad, kada produktas pagamintas, „tarp gamintojo ir produkto įsiterpia *paskirstymas*, kuris visuomeninių dėsnių pagalba nustato jo (gamintojo — J. C.) dalį produkto pasaulyje; <...>“ [2, p. 720]. Jei paskirstymas yra nelygus (kaip kad antagonistinėje klasinėje visuomenėje), kiekvieno atskiro visuomenės nario poreikių patenkinimas tiesiogiai priklauso ne nuo jo dalyvavimo gamyboje fakto ir laipsnio, bet nuo jo dalyvavimo paskirstymo santykiuose ir jo teisės gauti didesnę ar mažesnę skirstomo produkto dalį. Vadinasi, nelygus, klasinis paskirstymas objektyviai suteikia pasisavinimo procesui pakeistinę formą — pasisavinimą atrodo ne tai, kas iš tikrųjų paimama iš gamtos gamybos

būdu, o tai, kas gaunama paskirstyme. Klasinė, teisinė žmonių santykių gamyboje forma ir yra ta priežastis, dėl kurios pasisavinimas pasireiškia kaip teisiniai santykiai paskirstyme.

Be to, kaip ir kiekviena teisinė forma, pasisavinimo santykiai yra santykinai savarankiški savo turinio — gamybos produktų paskirstymo santykių — atžvilgiu. Taigi teisinių pasisavinimo santykių objektu gali būti ir tokie materialiniai objektai, kurie visai nenaudojami visuomeninės gamybos procese (pvz., neeksploatuojami naudingųjų iškasenų klodai ir miškai, nenaudojami žemės plotai ir pan.) ir, vadinasi, nėra gamybinių santykių objektais².

Visa tai leidžia padaryti išvadą, kad gamybos produktų ar apskritai materialinių gėrybių pasisavinimo sąvoka apibūdina ne ekonominį procesą, ne ekonominius žmonių santykius, o gamyboje sukurtų bei gamtos duotų materialinių gėrybių paskirstymo klasinėje visuomenėje teisingą formą, visuomenės narių teisių į tas gėrybes formavimąsi. Gamybos produktų pasisavinimas ir gamybiniai santykiai — tai ne dalis ir visuma, o forma ir turinys, tai atstatainiai ir baziniai santykiai.

Tokia išvada leidžia suformuluoti pasisavinimo proceso turinio ir formos tyrimo rezultatus šitaip: pasisavinimo sąvoka nusako reiškinių, vienodai būdingą tiek visuomenei, tiek visiems kitiems gyviems organizmams — gyvojo organizmo ir jo natūraliosios aplinkos ryšio reiškinių. Visuomenėje šis ryšys vyksta gamybos būdu. Antra vertus, vien visuomeniniams santykiams apibūdinti vartojama pasisavinimo sąvoka apibrėžia žmonių santykius jų teisių į daiktus formavimosi atžvilgiu. Abiem atvejais ši sąvoka nėra ir negali būti ekonomine kategorija. Tuo pačiu negali būti ekonominiai santykiai ir gamybos produktų (gamybos priemonių ir vartojimo reikmenų) pasisavinimo santykiai — tai teisiniai santykiai, išreiškiantys gamybos produktų paskirstymo santykių išorinę formą klasinėje visuomenėje. Vadinasi, ir nuosavybė, apibūdinama kaip materialinių gėrybių pasisavinimo forma, yra teisinis santykis. Ekonominio nuosavybės santykių turinio reikia ieškoti ne teisiniuose materialinių gėrybių pasisavinimo santykiuose, o pačiuose gamybiniuose santykiuose.

II

Padarę išvadą, kad materialinių gėrybių, sukurtų žmogaus darbu, pasisavinimo santykiai yra teisiniai santykiai, teisinė tų gėrybių paskirstymo visuomenėje forma, mes tuo pačiu teigiame, kad ekonominis teisių pasisavinimo santykių turinys glūdi gamybos produktų paskirstyme. Tačiau pats paskirstymas vėlgi nėra savarankiškas elementas gamybiniuose santykiuose — jo visuomeninį pobūdį apsprendžia santykiai gamybos fazėje. Būtent tokia po gamybos einančių reprodukcijos fazių visuomeninio turinio priklausomybė nuo gamybos fazės visuomeninio pobūdžio ir užtikrina gamybinių santykių visuomeninio turinio vienybę, vienatipiškumą.

Vadinasi, ieškodami teisių nuosavybės santykių ekonominio turinio, mes turime analizuoti visuomeninės gamybos procesą, žmonių santykius pačioje gamyboje.

Zmonių santykiuose nuosavybė išreiškia santykius daikto monopolinio naudojimo teisės atžvilgiu. Jurisprudencijoje nuosavybės teisė apibrėžiama kaip teisė turėti daiktą valdoje, jį naudoti ir juo disponuoti. Faktiškai tiek daikto valda, tiek ir disponavimas juo yra ne kita, kaip tam tikros visuomeninės teisinės daikto naudojimo formos: valdos teisė

² „Kol žeme nesinaudojama kaip gamybos (kapitalistinės — J. C.) priemonė, ji nėra kapitalas“, — pažymėjo K. Marksas [4, p. 176].

reiškia teisę naudoti daiktą savo nuožiūra tam tikrose ribose (subjektas valdos atveju neturi teisės daikto parduoti arba kitokiu būdu perleisti jį kitam asmeniui), disponavimo teisė reiškia teisę visiškai nulemti daikto likimą, teisę jį parduoti arba dovanoti. Iš čia išplaukia išvada, kad nuosavybės teisė (teisė daiktą turėti valdoje, jį naudoti ir juo disponuoti) yra teisė pilnai, monopoliškai ir be jokių apribojimų naudoti daiktą subjekto interesais. Nuosavybės teisė — tai teisė naudoti.

Tenka pastebėti, kad šiuo klausimu kai kurie ekonomistai neskiria naudojimo, kaip fizinio proceso (žmogaus santykio su daiktu), nuo naudojimo, kaip visuomeninio proceso (žmonių santykių daikto atžvilgiu). Pavyzdžiui, N. Kolesovas teigia, kad naudojimas vyksta nepriklausomai nuo nuosavybės formos — galima naudoti daiktą, nesant jo savininku, ir atvirkščiai: būti daikto savininku ir nenaudoti jo. Jis pažymi, kad naudojimas yra daikto naudingųjų savybių išskyrimas, jo eksploatavimas, siekiant patenkinti poreikius, ir dėl to padaro išvadą, kad naudojimas neturi ir negali turėti ryšio su nuosavybės forma [14, p. 14, 15].

Visa tai yra teisinga, jei mes kalbame apie naudojimą, kaip apie fizinį procesą. Sia prasme, pavyzdžiui, gamyba yra gamtos medžiagų transformavimas, jų pritaikymas vartojimui; analogiškai naudojimui, gamyba, kaip fizinis procesas, neturi tiesioginio ryšio su savo visuomenine forma (benzinas gaunamas naftos rektifikavimo būdu tiek esant kapitalistiniams gamybiniais santykiams, tiek esant socialistiniams gamybiniais santykiams). Tačiau kaip gamyba turi savo visuomeninę išraišką — gamybinius santykius, taip ir naudojimas reiškiasi visuomenine forma — kaip žmonių santykiai, susidarantys naudojant daiktus. Tarp fizinio naudojimo proceso ir nuosavybės (t. y. visuomeninio santykio) nėra nieko bendra, nes tai nesulyginami dalykai — fizinis ir visuomeninis reiškiniai. Šios išvados negalime pritaikyti politinei ekonomijai, kuri tiria tik visuomeninius reiškinius ir naudojimą traktuoja kaip tam tikrus santykius tarp žmonių. Pastaruoju atveju būtina pastebėti, kad visuomeniniame naudojimo procese naudojimo santykių subjektas bus tuo pačiu ir nuosavybės santykių subjektu: kai žmonių santykiai naudojime pasireiškia individualios valios viešpatavimu ir individualių, privačių interesų realizavimu, paminant kitų individų interesus — tai rodo privatinės nuosavybės santykius; jei naudojimas vyksta visos visuomenės valia ir jos interesais — turime visuomeninės nuosavybės santykius³.

Daiktų (arba materialinių gėrybių) naudojimo santykiai — tai plačiausias ir abstrakčiausias gamybinės žmonių veiklos apibūdinimas. Kaip politinės ekonomijos tyrimo objektas, tie santykiai reiškia gamybos, paskirstymo, mainų ir vartojimo santykių visumą. Pastarasis žmonių santykių jų gamybinėje veikloje apibūdinimas konkretizuoja materialinių gėrybių naudojimo santykius — šie suskirstomi į gamybos priemonių naudojimo (gamybos) ir vartojimo reikmenų naudojimo (vartojimo) santykius bei tarpines materialinių gėrybių naudojimo santykių paskirstymo bei mainų procesuose grupes.

Santykiai gamybos fazėje (t. y. pačiame gamybos procese) nulemia santykius visose kitose visuomeninės reprodukcijos fazėse. Kitaip tariant, visuomeninė gamybos priemonių naudojimo forma nulemia visas kitas materialinių gėrybių naudojimo formas. Pagamintų ir paskirstytų gamybos produktų naudojimo santykiai negali turėti kitokios socialinės formos, kaip gamybos priemonių, kurių pagalba tie produktai buvo pagaminti, naudojimo visuomeninė forma.

³ Apibūdinamas šią priklausomybę, K. Marksas pažymėjo: „Kolektyvinis gamybos pobūdis nuo pat pradžių darytų produktą kolektyviniu, visuotiniu“ [3, p. 115].

Grįždami prie mūsų ankstesnės išvados, kad nuosavybės santykiai reiškia daiktų naudojimo santykius, galime dabar ją patikslinti: nuosavybės santykiai — tai gamybos priemonių naudojimo santykiai. *Nuosavybė — tai gamybos priemonių naudojimo visuomeninė forma*⁴.

Siuo klausimu K. Marksas pažymėjo: „Mes suvedame šitą nuosavybę į santykį su gamybos sąlygomis. Kodėl gi ne su vartojimo sąlygomis?“ [3, p. 481]. Ir į pastarąjį klausimą jis atsako, kad vartojimas be gamybos jau iš pat pradžių galimas tik išimtiniais atvejais; tuo labiau jis neįmanomas, gamybai toliau vystantis. Vartojimas, kaip natūrali gamybos pasekmė ir tolesnės jos eigos sąlyga, savo visuomenine prasme priklauso nuo gamybos visuomeninės formos.

Gamybos priemonių naudojimo santykiai yra ne kas kita, kaip gamybos santykiai, kurie sudaro gamybinių santykių šerdį, formuoja jų turinį (gamybos primatas). Mes pasirenkame gamybos santykių apibūdinimą gamybos priemonių naudojimo aspektu todėl, kad būtent gamybos priemonių naudojimas atspindi jas naudojančių subjektų sąmonėje suvokimu apie tų gamybos priemonių priklausomumą kuriam nors iš jų arba jiems visiems. Tas idealusis suvokimas įgauna tiesioginę išraišką fiksuotuose klasinės valios pasireiškimo aktuose — teisės normose. Taigi teisė nesukuria vienokių ar kitokių nuosavybės santykių, o tik atspindi savo konkrečiu turiniu tuos santykius, kurie jau realiai susiklostė visuomeninėje gamyboje.

Savo ruožtu santykiai, naudojant gamybos priemones, kiekvienu istoriniu momentu priklauso nuo pasiekto gamybinių jėgų išsivystymo lygio. Konkreti gamybinių jėgų išsivystymo lygio išraiška, pasireiškianti visuomeninio darbo pasidalijimo laipsniu ir formomis, gamybos organizavimo, jos kooperavimo ir valdymo formomis, t. y. tuo, kas sudaro taip vadinamą „gamybos formą“, yra betarpiškas objektyvusis nuosavybės santykių (gamybos priemonių naudojimo santykių) turinys. Vadinasi, gamybos priemonių naudojimas (nuosavybė) yra ta grandis, kuri sujungia gamybines jėgas ir gamybinius santykius ir nulemia pastarųjų determinuotumą gamybinių jėgų atžvilgiu. Savo materialioju turiniu gamybos priemonių naudojimas yra gamybinių jėgų funkcionavimo esmė, o savo visuomenine forma jis yra gamybinių santykių esmė.

Ekonominiai nuosavybės santykiai (gamybos priemonių naudojimo santykiai) yra viena nuosavybės reiškimo pusė — jo turinys. Antrąją pusę — nuosavybės reiškimo formą — sudaro teisiniai nuosavybės santykiai. Kitaip tariant, naudojimas ir nuosavybės teisė — tai dvi vieno ir to paties reiškimo pusės, jo turinys ir forma. Pastarąją nuosavybę įgauna sąmoningas žmonių veiklos keliu, fiksuojant susiklosčiusių ekonominių santykių pobūdį teisinėmis normomis. Bazinių (gamybos priemonių naudojimas) ir antstatinių (nuosavybės teisė) santykių visuma ir sudaro visuomeninį nuosavybės reiškimą.

Būtina pabrėžti, jog teisinė nuosavybės santykių forma (nuosavybės teisė) klasinėje, valstybiškai besitvarkančioje visuomenėje yra imanentiinė; nuosavybė tokioje visuomenėje negali pasireikšti kitaip, be nuosavybės teisės formos. Kol nėra visuomenės klasinio susiskaidymo, kol nėra teisės — nuosavybė apskritai ir kiekvienu konkrečiu atveju negali atsirasti kitaip, kaip tik naudojant gamybos priemones. Klasinės visuomenės su jos valstybės ir teisės institutais atsiradimas suteikia nuosavybės santykiams teisinę formą, dėl ko naudojimo santykiai, kaip ekonominis nuosavybės reiškimo turinys, „dingsta“ po teisiniais daiktų turėjimo valdoje, jų naudojimo ir disponavimo santykiais. Nuosavybės teisiniai santykiai

⁴ Plačiau apie tai žr. И. Чичинская. Экономическое содержание отношений собственности. — «Экономические науки», 1971, № 6.

nors ir sutrauko tiesioginį, akivaizdų gamybos priemonių naudojimo ir jų nuosavybės sąvokos ryšį (nuosavybės teisės dėka asmuo gali tapti daikto savininku ne tik jo nenaudodamas, bet net jo ir nematydamas), bet jis niekada neišnyksta. Jei mes kurioje nors ūkinio gyvenimo srityje iš nuosavybės santykių visumos (jų formos ir turinio vienybės) eliminuosime realųjį, ekonominį nuosavybės reiškinių pagrindą — gamybos priemonių naudojimą, tai liks tikrai nuosavybės „teisinė iliuzija“, o ne pati nuosavybė, kaip ekonominius reiškinius. Tokios situacijos pavyzdį pateikė K. Marksas: „Jeigu, pavyzdžiui, dėl konkurencijos koks nors žemės sklypas nustos davęs rentą, tai jo savininkas vis tik ir toliau juridiskai tebeturi teisę į jį kartu su jus utendi et abutendi. Bet jis neturi ką veikti su ta teise: kaip žemės savininkas jis neturi nieko <...>“ [5, p. 64]. Nėra gamybos priemonių naudojimo proceso (šiuo atveju — dėl rentos išnykimo) — nėra ir nuosavybės, kaip ekonominių santykių momento⁵.

Gamybinėje (kaip ir kitokioje) veikloje žmonių veiksmai tiesiogiai pasireiškia kaip valios (sąmoningi, apgalvoti, arba atvirkiščiai — prievarta sukeliama) veiksmai, ir santykiai tarp žmonių turi valios santykių formą. Tiek žmonių veiksmų objektyvus determinuotumas, tiek objektyvusis jų santykių turinys slėpi po išorine forma ir yra prieinami tik moksliniam pažinimui. Todėl niekada, jokių atskiru momentu koks nors valios veiksmas nėra tapatus gamybinių santykių pakitimui, poslinkiui, lygiai kaip ir gamybiniai santykiai po tokio veiksmo negali likti nė trupučio nepakitę. Ši savybė būdinga ir nuosavybės santykių turinio ir formos ryšiui. Kaip žmonės negali tiesiogiai pakeisti vertės, o keičia darbo laiką, reikalingą produktui pagaminti, ir produkto kainą, taip ir nuosavybės santykių atveju žmonės negali pakeisti pačios nuosavybės, o gali keisti ir keičia nuosavybės teisę. Tačiau tuo pačiu keičiasi ir nuosavybė (arba, atitinkamai, vertė), ir tai sukelia regimybę, kad nuosavybė ir yra tie santykiai, kurie susidaro tiesioginėje žmonių veikloje, konkrečiai — išleidžiant vienokius ar kitokius įstatymus. Vertės atžvilgiu mes įvėlygiame skirtumą tarp jos išorinės išraiškos formos bei jos kitimo ir jos turinio, nuosavybės santykių atžvilgiu tai padarome ne visada.

Pavyzdžiui, rašydami apie valstybinio kapitalizmo įmonės pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu Tarybų Rusijoje, A. Fiodorovas ir V. Gridčinas teigia, kad tokiose įmonėse „egzistuoja kapitalistinė ir socialistinė nuosavybė, kapitalistiniai ir socialistiniai gamybiniai santykiai“ [20, p. 35]. Toks dualistinis reiškinių įvertinimas nepriimtinas. Faktiškai tos įmonės buvo proletarinės valstybės nuosavybės teisės objektas, laikinai išnuomos užsienio arba vidaus kapitalistui, todėl jose gamybos priemonių naudojimo santykiai buvo kapitalistinio pobūdžio, taigi ir tos įmonės buvo kapitalistinės⁶.

Cia aiškiai pasireiškė nuosavybės formos ir turinio nesutapimas: nacionalizacija padarė visas įmones proletarinės valstybės nuosavybe, tačiau kai kuriose iš jų atsirado (proletariato valstybei leidus ir jai griežtai kontroliuojant) kapitalistiniai gamybiniai santykiai (ir, jų tarpe, kapitalistinės nuosavybės santykiai).

V. Leninas tuo istoriniu metu atkreipė didžiulį dėmesį į laikiną nuosavybės formos ir turinio neatitikimą tiek valstybinio kapitalizmo sektoriuje, tiek ir visame porevoliuciniame liaudies ūkyje. „Eksproprijavę

⁵ Skirtumą tarp teisinio ir ekonominių nuosavybės santykių įvėlygė dar Aristotelis. K. Marksas cituoja jį: „Nes ponas pasireiškia kaip toks ne vergų įgijimu, o vergų naudojimui“ [1, p. 348—349].

⁶ Prof. N. Cagolovo redaguoto politinės ekonomijos vadovėlio autorių nuomone, tos įmonės yra „kapitalistinės įmonės, kontroliuojamos socialistinės valstybės“ [16, p. 44].

dvarininkus ir kapitalistus,— rašė jis,— mes gavome tik galimumą kurti pačias pirmines socializmo formas, bet čia dar nėra nieko komunistiško“ [8, p. 257]. V. Leninas nuolat pabrėždavo reikalą skirti išorinį, įstatyminį gamybos suvisuomeninimą nacionalizavimo aktu nuo suvisuomeninimo „iš tikrųjų“, skirti politinę teisingą gamybinių santykių formą nuo pačių gamybinių santykių. Paskelbti visuomenę svarbiausių gamybos priemonių savininku — maža. Reikia, kad ji taptų tokiu savininku „iš tikrųjų“, t. y. kad visuomenė iš tikrųjų imtų vykdyti visas gamybinės funkcijas, taptų „ūkininkaujančiu subjektu“. Svarbiausias uždavinys šioje srityje buvo įtraukti darbininkus į gamybos valdymą, pradedant nuo visaliaudinės gamybos ir vartojimo apskaitos ir kontrolės organizavimo⁷. Tai buvo viena pagrindinių komunistų partijos vadovaujamos ūkinės veiklos užduočių.

Gamybos priemonių naudojimo santykių kriterijai padeda atitinkamai įvertinti ir istorinius nuosavybės santykių tipus. Privatines nuosavybės santykiai ekonomine prasme — tai antagonistinių klasių santykiai, naudojant visuomeninės gamybos priemones, tai išnaudojimo santykiai. Privatine nuosavybė yra toks gamybos priemonių naudojimas, kai darbo žmonių masės prievarta (vergovinėje ir feodalinėje santvarkose prievarta yra tiesioginė, fizinė, kapitalistinėje — ekonominė) verčiamos naudoti gamybos priemones ir kurti materialines gėrybes išnaudotojų klasei. Teisėje privatine nuosavybė reiškia individualaus asmens teisę savo nuožūra disponuoti daiktais.

Visuomeninės nuosavybės santykiai yra visiškai priešingi tokiems santykiams. Šis nuosavybės tipas pasireiškia tuo, kad visuomeninės gamybos priemones naudoja betarpiškai pati visuomenė savo tikslams. Kiekvienas visuomenės narys čia yra visuomeninės gamybos dalyvis (darbo visuotinumio principas) ir, tuo pačiu — likvidavus klasinę nelygybę ir kitus socialistinius antagonistus — gamybos priemonių bei pagaminto produkto bendrasavininkis. Socialistinėje gamyboje nesusidaro ir negali susidaryti atskira klasė ar socialinė grupė, žmonių gamybiniuose santykiuose užimanti privilegijuotą padėtį, kuriai savo privačius interesus priešpastatius visos visuomenės interesams, tie santykiai vystytųsi antagonistine kryptimi. Gamybos priemonių naudojimas socialistinėje santvarkoje yra bendras, visuotinis ir lygus. Tai ir yra visuomeninės nuosavybės santykiai.

Antra vertus, socialistinė visuomeninė nuosavybė yra žemesnysis visuomeninės nuosavybės tipas, palyginus su komunistine nuosavybe. Ta specifika, kuria socialistinė nuosavybė skiriasi nuo komunistinės nuosavybės, yra socialiniai skirtumai tarp dirbančiųjų, susidarantys, naudojant visuomeninės gamybos priemones. Ekonominis tų skirtumų pagrindas — nevienodas gamybinių jėgų išsivystymo lygis įvairiose liaudies ūkio šakose bei gamybos proceso vietose. Priklausomai nuo tų skirtumų laipsnio ir pobūdžio, jie reiškiasi kaip klasiniai arba kaip socialiniai ekonominiai skirtumai tarp dirbančiųjų. Antai, itin skiriasi žemės ūkio gamybos priemonių naudojimas ir gamybos priemonių naudojimas kitose liaudies ūkio šakose. Tai pastebima viso tų šakų visuomeninės gamybos proceso metu, pradedant darbo pasidalijimu ir baigiant gamybos valdymo formomis, dėl ko gamintojai tose šakose sudaro dvi atskiras (nors ir labai artimas) neantagonistines dirbančiųjų klases, o gamybiniai santykiai tose šakose reiškiasi dviem socialistinės nuosavybės formomis.

Socialistinei revoliucijai įvykus labiau pramoniniu atžvilgiu išsivysčiusiose šalyse, paveldėtas gamybinių jėgų išsivystymo lygis gali sąlygoti ir menkesnius gamybos priemonių naudojimo santykių skirtumus —

⁷ A. Godunovas šiuo klausimu rašo: „Darbininkų klasei vis labiau įsisavinant gamybos valdymą, gamyba tampa ne tik juridškai, bet ir faktiškai visuomeninė“ [10, p. 145].

tokių atveju dvi socialistinės nuosavybės formos nebesusidarytų. Tačiau ir šitokiomis sąlygomis socialistinėje visuomeninėje gamyboje išliktų socialiniai ekonominiai skirtumai tarp dirbančiųjų (nes kapitalistinės gamybos jėgos vystosi netolygiai), o socialistinė bendraliaudinė nuosavybė visuomenės socialinio nevienalytiškumo sąlygomis privalėtų turėti, kaip ir dviem nuosavybės formoms esant, teisingą valstybinę nuosavybės formą.

III

Taigi apibrėždami nuosavybę, kaip visuomeninę gamybos priemonių naudojimo formą, mes nusakome ją kaip ekonominį reiškinį. Sitai patį suvokdami, galime numatyti socialistinės visuomenės santykių tolesnį vystymąsi ateityje; to vystymosi pagrindinės kryptys — tai gamybos valdymo ir planavimo tobulinimas, įtraukiant į šią veiklą vis platesnes darbo žmonių mases, gamybos kooperavimo ir specializavimo vystymas, socialistinio lenktniavimo plėtimas, socialistinės darbo drausmės stiprinimas ir t. t. Nuosavybės, kaip istorinės materialinių gėrybių pasisavinimo formos, apibrėžimas atitolintų mus nuo ekonominių santykių. Būdamas teisinio nuosavybės pasireiškimo apibrėžimu, jis apibūdina ne *procesą*, o tam tikrą *fiksuotą momentą* (gamybos priemonės priklausos visai visuomenei), ir todėl jis neatspindi ekonominių reiškiniių *vystymosi*. (Neatsitiktinai M. Kolganovas, vadovaudamasis teisine nuosavybės definicija, padarė nuoseklią išvadą, kad socialistinė valstybinė nuosavybė yra aukščiausia gamybos suvisuomeninimo forma ir tolesnio šios formos kiti mo jau negali būti, nes gamybos priemonės priklauso visai visuomenei [13, p. 65]. Suprantama, kad tokia išvada gali būti daroma tik teisiškai, o ne ekonominių nuosavybės santykių atžvilgiu, nes pastarieji niekada nenustoja vystėsi.)

Priešpastatydami nuosavybės reiškiniję ekonominį turinį jo teisei formai, mes jokių būdu neneigiame pastarosios. Dar daugiau, turime pabrėžti, kad klasinėje visuomenėje nuosavybės turinys (gamybos priemonių naudojimo santykiai) neįmanomas be teisinės formos. Apskritai nuosavybės teisė visada yra adekvatiška gamybos priemonių naudojimo santykių pobūdžiui ir todėl yra patikimas nuosavybės santykių indikatorius — kai tik šis atitikimas yra pažeidžiamas, visuomenė tai tuojau pajunta kaip objektyviai pribrendusį poreikį pakeisti nuosavybės santykių formą — nuosavybės teisę.

Socialistinės revoliucijos metu ši forma keičiasi iš pagrindų — vietoje privatinės nuosavybės teisės paskelbiama visuomeninės nuosavybės teisė. Šis aktas yra pagrindinio kapitalizmo prieštaravimo išsprendimas — socialistinės revoliucijos dėka buržuaziniams politiniams ir teisiniams santykiams virstant socialistiniais, t. y. vietoj buržuazijos diktatūros įvedant proletariato diktatūrą, antstatas pakinta iš esmės. Sitai patį visuomenės bazė — gamybiniai santykiai — įgauna naują, seniai reikalingą išraiškos formą, o tai sąlygoja ir naujo gamybinių santykių tipo susidarymą.

Beje, kartais ekonominėje literatūroje pagrindinis kapitalizmo prieštaravimas apibūdinamas kaip procesas, vykstantis bazėje, t. y. tik gamybiniuose santykiuose. Mūsų įsitikinimu, toks jo traktavimas nėra teisingas. Prieštaravimas tarp visuomeninio gamybos pobūdžio ir privatinės pasisavinimo formos yra prieštaravimas tarp kapitalistinės gamybos objektyviosios vystymosi tendencijos ir antstatinių, visų pirma — teisiųjų, kapitalistinės visuomenės santykių. Kitaip sakant, tai yra konkreti istorinė gamybinių santykių atitikimo gamybinėms jėgoms dėsnio išraiška.

Juk objektyvioji kapitalistinės gamybos vystymosi tendencija — visuomeninis gamybos pobūdis — yra ne kapitalistinių gamybinių santykių

kių, o kapitalistinių gamybinių jėgų savybė. Savo ruožtu, privatus gamybos produktų pasisavinimas yra teisinis reiškinys, privatinės nuosavybės teisės realizavimas. Vadinasi, prieštaravimas tarp visuomeninio gamybos pobūdžio ir privatinės pasisavinimo formos yra prieštaravimas tarp gamybinių jėgų ir antstatinių, visų pirma — teisinių kapitalistinių santykių.

Antstatiniai santykiai yra gamybinių santykių išraiška: gamybiniai santykiai niekada nepasireiškia betarpiškai patys. Visuomeninius santykius mes matome kaip teisinius, politinius, administracinius, moralinius ir kitokius santykius, ir tik mokslinio pažinimo kelias padeda atrasti jų esmę — gamybinius santykius. Jei kyla prieštaravimas tarp gamybinių jėgų ir gamybinių santykių, jis kartu būtinai bus ir prieštaravimu tarp gamybinių jėgų ir antstatinių santykių.

Pastarasis apibūdinimas yra konkretesnis, jis apibūdina realųjį to prieštaravimo pasireiškimą, o ne jo esmę. Kartu su tuo jis pats reiškiasi dar konkrečiau, pradėdamas nuo prieštaravimų, krizių įvairiose ekonomikos sferose ir baigiant degradacijos reiškiniais moralėje. Pats svarbiausias iš šių konkrečių gamybinių santykių neatitikimo gamybinėms jėgoms bruožų yra prieštaravimas esminėje, pagrindinėje žmonių veiklos sferoje — gamybos priemonių naudojimo sferoje (nuosavybės santykiuose): pasiekta gamybinių jėgų išsivystymo pakopa objektyviai reikalauja gamybos priemonių visuomeninės nuosavybės (jų naudojimo visos visuomenės valia ir interesais), tuo tarpu privatinės nuosavybės teisė tai varžo. Prieštaravimas tarp visuomeninio gamybos pobūdžio (jo nėra gamybinuose santykiuose — tai objektyvi gamybinių jėgų vystymosi tendencija) ir privataus kapitalistinio pasisavinimo (t. y. privatinės nuosavybės teisės realizavimo kapitalizmo sąlygomis) yra pagrindinis kapitalizmo prieštaravimas — ryškiausia ir betarpiškiausia kapitalistinių gamybinių santykių neatitikimo gamybinėms jėgoms išraiška.

Gamybos priemonių naudojimo kitimas taip pat verčia keisti teises nuosavybės santykių normas. Antai, visuomenėjant kapitalistinės gamybos procesui, plečiantis ir internacionalizuojantis ekonominiams ryšiams, kapitalistinė valstybinė nuosavybė vis plačiau naudojama, vis labiau įsigali kapitalistinė grupinė nuosavybė.

Esant socialistiniam gamybos būdai teisė yra ypač efektyvi priemonė socialistiniams visuomeniniams santykiams vystyti, nes socialistinė visuomenė — tai sąmoningai besitvarkanti visuomenė, siekianti moksliskai pažinti objektyvųjį istorinį vystymąsi ir atskleistus dėsningumus panaudoti savo praktinėje veikloje. Konkrečiai kalbant, 1965 metų ūkinė reforma, paplėtusi žmonių ekonominės veiklos teises, buvo ne kas kita, kaip eilinis teisinis nuosavybės normų (valdos, naudojimo ir disponavimo teisės normų) pakeitimas, objektyviai kintant visuomeniniams gamybos priemonių naudojimo santykiams.

Iš viso to, kas pasakyta, galime padaryti tokią išvadą — nuosavybė, kaip ir kiekvienas reiškinys, turi savo turinį ir formą; nuosavybės turinys — tai gamybos priemonių naudojimo santykiai, nuosavybės forma — tai daiktų valdos, naudojimo ir disponavimo teisės (nuosavybės teisės) santykiai. „Teisė yra tik oficialus fakto pripažinimas“, — rašė K. Marksas [4, p. 115]. Taigi, po materialinių gėrybių pasisavinimo santykiais socialiniu atžvilgiu nevienalytėje visuomenėje visada slypi pats nuosavybės „faktas“ — gamybos priemonių naudojimo santykiai.

LITERATURA

1. K. Marksas. Kapitalas. T. III, V., 1959.
2. К. Маркс. Введение (из экономических рукописей 1857—1858 годов).— К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 12, М., 1958.
3. К. Маркс. Критика политической экономии (черновой набросок 1857—1858 годов).— К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 1, М., 1968.
4. К. Маркс. Нищета философии.— К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, М., 1955.
5. К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология.— К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, М., 1955.
6. F. Engelsas. Anti-Diuringas. V., 1958.
7. V. I. Leninas. Dėl ekonominio romantizmo charakteristikos. Raštai, t. 2.
8. V. I. Leninas. Pranešimas apie šeštadienio talkas RKP(b) visuotinėje Maskvos mieste konferencijoje 1919 m. gruodžio 20 d. Raštai, t. 30.
9. Д. М. Генкин. Право собственности в СССР. М., 1961.
10. А. А. Годунов. Введение в теорию управления. М., «Экономика», 1967.
11. Я. М. Жуковский. Общественная собственность на средства производства — экономическая основа социалистического общества. М., Изд. ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959.
12. Известия Академии наук СССР. Отделение экономики и права. 1951, № 2.
13. М. В. Колганов. Собственность в период перехода к коммунизму. М., Изд. экон. лит., 1963.
14. Н. Д. Колесов. Общественная собственность на средства производства — основное производственное отношение социализма. Изд. Ленинградского ун-та, 1967.
15. Я. А. Кронрод. Законы политической экономии социализма. М., «Мысль», 1966.
16. Курс политической экономии. Т. II, М., «Экономика», 1970.
17. В. Ф. Маслов. Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР. Изд. Харьковского ун-та, 1968.
18. Политическая экономия. Т. I, М., «Мысль», 1969.
19. Ю. К. Толстой. Понятие права собственности. В сб.: Проблемы гражданского и административного права. Изд. Ленинградского ун-та, 1962.
20. А. Ф. Федоров, В. Ф. Гридчин. Экономические закономерности возникновения и становления социализма. Киев, 1968.

ПРИСВОЕНИЕ И СОБСТВЕННОСТЬ; К ВОПРОСУ ОБ ИХ СОДЕРЖАНИИ И ФОРМЕ

И. ЧИЧИНСКАС

Резюме

Понятие присвоения в экономической литературе используется для определения понятия собственности. Но само понятие присвоения анализируется и определяется экономистами гораздо реже.

Присвоение в широком смысле — это общая для всех живых существ форма связи между живым организмом и его натуральной средой. Эта связь (присвоение) в человеческом обществе выступает как общественное производство. Итак, производство является одной из разновидностей присвоения, его общественным проявлением.

Понятие присвоения употребляется и в более узком смысле — как научная категория, характеризующая юридические отношения людей по поводу приобретения ими права собственности на материальные блага. Присвоить вещь — это значит приобрести титул собственности (право собственности) на нее.

Поскольку присвоить материальные блага, созданные человеческим трудом (а таких материальных благ абсолютное большинство), можно лишь после их изготовления, то правовые отношения присвоения существуют на базе экономических отношений распределения продуктов производства. В советской юридической литературе положение о том, что отношения присвоения являются выражением распределе-

ния средств и продуктов производства, является общепризнанным. Таким образом, отношения присвоения — это юридическая форма экономических отношений распределения продуктов производства. Эта форма имманентна любому типу распределения в классовом обществе.

В связи с этим возникает вопрос, почему отношения присвоения как юридическая форма части производственных отношений проявляется как форма именно отношений распределения, а не, скажем, собственно производства или же потребления?

Причина в том, что в антагонистическом классовом обществе именно распределение встает между производителем и созданным им продуктом. Поэтому процесс присвоения предметов природы (общественное производство) приобретает здесь превращенную, правовую форму: непосредственные производители, создавшие материальные блага (т. е. в сущности уже присвоившие вещества природы путем производства), в действительности получают только часть этих благ (т. е. в действительности присваивают для удовлетворения своих потребностей лишь часть взятого у природы продукта), другая часть достается классу эксплуататоров. Вследствие этого удовлетворение потребностей каждым членом общества непосредственно зависит не от факта и степени участия в производстве, а от его участия в распределении и права получить большую или меньшую часть распределяемого продукта. Объективно создается такая форма производственных отношений, при которой присваиваемым кажется не то, что производится, а то, что распределяется.

Вывод о том, что отношения присвоения суть отношения юридические, правовые, указывает тем самым на необходимость изменить определение собственности как экономической категории.

Право собственности — это право владения, пользования и распоряжения вещью. Поскольку «право является лишь официальным признанием факта» (К. Маркс), то закономерен вывод, что «факт» собственности — это пользование вещами. Именно **пользование**, ибо владение и распоряжение при более близком их рассмотрении оказываются определенными юридическими разновидностями того же пользования.

Вещи играют неодинаковую роль при формировании социальной формы пользования. Социальная форма пользования предметами потребления (в сущности — отношения потребления) всегда зависит от социальной формы пользования средствами производства (т. е., в сущности, отношений фазы производства). Первое есть повторение второго в иных условиях. Поэтому определение собственности как общественно-экономического отношения, является, по мнению автора, таковым: собственность — это общественная форма пользования средствами производства.

Эти экономические отношения собственности (отношения пользования средствами производства) образуют одну сторону общественного явления собственности — его содержание. Другая сторона — форма явления собственности, т. е. правовые отношения собственности.

Люди не могут изменить собственность, равно как и стоимость, но они могут менять и меняют право собственности (или, соответственно, рабочее время, приходящееся на единицу продукта, и на этом основании — цену продукта). Любое экономическое отношение является объективным, не зависящим от воли людей, но вместе с тем все экономические отношения проявляются в общественной жизни не как таковые, а в своей надстроечной форме — в первую очередь как правовые и организационные отношения. Такое диалектическое единство объектив-

ного содержания и субъективной формы присуще любому общественному явлению, в том числе и отношениям собственности.

Частный пример такого состояния являет собой основное противоречие капитализма; противоречие между общественным характером производства и частнокапиталистической формой присвоения есть именно противоречие между объективным требованием производительных сил на данном уровне развития и капиталистическими правовыми отношениями, при помощи которых отживший свой век класс эксплуататоров сохраняет пока систему эксплуатации.